

INTERNATIONAL CONFERENCE
“Global Horizons in Philology and Pedagogy: Experiences of Turkic Nations”
September 25, 2025

ŞİMAL DIALEKTLƏRİNİN FONETİK VƏ LEKSİK QURULUŞUNDA QIÇAQ TƏSİRİ

Könül Səmədova
Filologiya elmləri doktoru, professor

Xülasə: Tədqiqatlar sübut edir ki, orta əsrlərdə Qafqazın şimal bölgələrinə köç etmiş və burada məskunlaşmış qıpçaq tayfaları regionun linqvistik strukturuna əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişlər. Bu təsir, xüsusilə Azərbaycan dilinin şimal ləhcələrində – əsasən Quba, Xaçmaz, Qusar və Şabran bölgələrini əhatə edən dialektlərdə özünü aydın şəkildə büruzə verir. Qıpçaq komponentinin bu ləhcələrdəki izləri yalnız leksik qatla məhdudlaşmır, həm də fonetik və morfoloji səviyyədə müşahidə olunan sistemli uyğunluqlarla səciyyələnir. Məqalədə aparılan təhlillər göstərir ki, qıpçaq mənşəli sözlər bu bölgə dialektlərinin gündəlik danışmaq leksikonunda geniş şəkildə qorunub saxlanılmış və bəzən ədəbi dildə işlənməyən, lakin qədim türk dillərində sənədləşdirilmiş formalarla üst-üstə düşür. Fonetik səviyyədə dilortası səslərin dilarxası səslərlə əvəz olunması, palatal səslərin depalatallaşması kimi hadisələr də həmin təsirlərin fonoloji aspektdə izlərini daşıyır. Morfoloji baxımdan isə, kök və şəkilçi əlaqələrindəki fərqli quruluşlar, xüsusilə fel formalarında və əvəzlik sistemindəki lokal variantlar, qıpçaq dil strukturunun bəzi ünsürlərinin şimal ləhcələrində inteqrasiya olunduğunu göstərir. Bu strukturların tədqiqi həm də dil tarixi baxımından Azərbaycan dilinin inkişaf mərhələlərini daha dolğun anlamağa imkan verir. Bütün bu faktlar onu deməyə əsas verir ki, şimal bölgələrinin dialekt materialları, sadəcə lokal şivə xüsusiyyətlərini deyil, eyni zamanda Azərbaycan dilinin tarixində iz buraxmış qıpçaq etnosunun linqvistik irsini daşıyan canlı dil qatlarını əks etdirir. Məqalə Azərbaycan dilinin dialektoloji mənzərəsini öyrənmək baxımından əhəmiyyətli mənbə hesab olunur.

Açar sözlər: şimal ləhcəsi, qıpçaq dili, dialektologiya, fonetik paralellər, leksik təsir, morfoloji quruluş, codex cumanicus, tarixi dil əlaqələri

Tarixi mənbələrə əsasən, qıpçaq tayfaları XI-XIII əsrlərdə Cənubi Qafqazda, xüsusilə də Şimali Azərbaycan ərazilərində məskunlaşmışlar. Onların bu ərazilərdə uzun müddət yaşamaları, yerli türkdilli əhali ilə sıx əlaqələr qurması dilin fonetik və leksik tərkibinə də təsirsiz ötürməmişdir.

“Şimal ləhcələrinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini Şərq, Qərb və Cənub qrupu ləhcələrindən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri onlarda oğuz ünsürləri ilə bərabər qıpçaq dil elementlərinin üstün olmasıdır. Tədqiqatçılar haqlı olaraq Azərbaycan türkcəsinin Şimal dialektlərində oğuz qrupu dilləri üçün tipik olan xüsusiyyətlərlə harmoniya yaratmayan əlamətlərin olduğunu qeyd etmişlər. Bu da məhz qıpçaq elementləri idi” [2, 13].

Qıpçaqlar türk xalqları arasında mühüm tarixi-etnogenetik yerə malik tayfa ittifaqıdır. Onların etnik və siyasi fəaliyyət dairəsi geniş bir coğrafiyanı - Şimali Qafqazdan Şərqi Avropaya, Orta Asiyaya qədər olan əraziləri əhatə edirdi. Tarixi mənbələrdə qıpçaqlar tək bir adla deyil, müxtəlif dövrlərdə və bölgələrdə fərqli adlarla təqdim olunmuşdur. Bu adlar həmin tayfaların tərkibindəki qrupların və onların siyasi ittifaqlarda iştirakı ilə bağlı olmuşdur. Xüsusilə, Xəzər xaqanlığı ilə qıpçaqlar arasında olan əlaqə onların müəyyən mənbələrdə eyniləşdirilməsinə səbəb olmuşdur. Bu baxımdan, qıpçaqların müxtəlif adlar altında tanınması və regionda iz buraxmaları onların dil və mədəniyyətlərinin də yerli əhali ilə qarşılıqlı təsirinə yol açmışdır. *“Qıpçaqlar tarixi mənbələrdə daha çox xəzərlər kimi təqdim olunur ki, bunun da əsas səbəbi qıpçaqların Şimali Qafqaz və ətraf regionları əhatə edən Xəzər siyasi birliyinin, dövlətinin mövcudluğu idi. Ümumiyyətlə, qıpçaqlar I minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərindən mənbələrdə müxtəlif adlarla adlanmışlar: beçeneqlər, kumanlar, polovetslər, xəzərlər və sairə”* [4, 42].

Buna görə də Azərbaycan dilinin bir çox dialekt və şivələrinin formalaşması məhz qıpçaqların adı ilə bağlı ola bilər. Hətta M.Şirəliyev yazır ki, “Azərbaycan dili IV-V əsrlərdə Azərbaycan ərazisində oğuz və qıpçaq tayfalarının dilləri əsasında formalaşmışdır” [3, 214]. Z.Budaqov və T.Hacıyev isə oğuz və qıpçaq dillərinin dilimizin dialektlərinə təsirinin assimilyasiya prosesi vasitəsilə, yəni yalnız türk dillərinin deyil, ərəb və fars dillərinin də təsiri ilə də baş verdiyi qənaətinə gəlirlər: “Assimilyasiya ancaq ikidillilik şəraitində mümkündür-ancaq ikidilli etnos assimilyasiyaya uğraya bilər, o da həmişə yox. Oğuz, qıpçaq, sonra səlcuqi (bu da oğuzdur) dəstələrinin gəldiyi X-XII əsrlərdə Azərbaycanda fars və ərəb dilləri dövlət dilləri idi, bu dövlət dilləri gəlmələrin yerlilərin dillərini assimilyasiya etməsinə imkan verməzdilər” [6, 28].

Təbii ki, dilin ümumilikdə oğuz və qıpçaq dillərinin təsirinə məruz qalması bilavasitə dialektlərə də təsirsiz ötürməmişdir. E.Əzizov şimal dialektlərindəki bir çox fonetik xüsusiyyətin (məs. Zaqatala, Qax, Balakən və Dərbənd şivələrində dilortası k səslərinin yerində işlənən dilarxası k' samitlərini, həmin şivələrdə q səslərinin mövqeyində işlənən k' samitlərindən fərqləndirmək vacibdir. Sözün əvvəlində q səslərinin əvəzinə k' samitinin işlənməsi tarixi baxımdan qanunauyğunluq kimi qəbul olunur. Lakin bu bölgələrdə dilortası k səslərinin yerində k' samitinin işlənməsi isə, əslində, Azərbaycan dilinin fonetik sistemi ilə digər dillərin fonetik sistemlərinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranmış bir hadisə – yəni *depalatallaşma* kimi dəyərləndirilməlidir [5, 81]) qıpçaq dilindən keçmə olduğunu vurğulayır.

Prof. M.Məmmədli də eyni fikirdədir. “Azərbaycan şimal ləhcəsinin bəzi xüsusiyyətləri sırf qıpçaq fonetikasi ilə üst-üstə düşür və bu paralellər təsadüfi deyil, tarixi əlaqələrin nəticəsidir” [1, 32]. Şimal ləhcəsində bəzi səslərin tələffüzü klassik Azərbaycan ədəbi dilindən fərqlənir. Məsələn:

Ədəbi dildə “*yaxşı*” kimi işlənən sifət Quba və Qusar bölgələrində “*jaqşı*” formasında səslənir. Bu tələffüz forması klassik qıpçaq türkcəsində də eyni ilə “*jaqşı*” kimi qeydə alınmışdır və bu paralel, sözün səs strukturunun qıpçaq fonetikasi ilə uyğunluğunu göstərir.

Digər bir nümunə “*göz*” sözüdür. Şimal-qərb bölgələrində bu söz “*küz*” formasında tələffüz olunur. Bu forma da “Codex Cumanicus”da rast gəlinən qıpçaq türkcəsindəki “*küz*” [8, 59] variantı ilə eynidir. Burada həm də $g \rightarrow k$ dəyişməsi ilə yanaşı, səslərin tarixi mübadiləsi müşahidə edilir.

Bəzi şivələrdə “*düz*” sözü “*tüz*”, “*dəmir*” isə “*temir*” formasında işlənir. Bu formalar da qıpçaq dilindəki qarşılıqları ilə uyğunluq təşkil edir. Məsələn, “*temir*” forması həm “Codex Cumanicus”da [8, 21], həm də Orxon-Yenisey abidələrində “*dəmir*” [10] mənasında istifadə edilmişdir.

Bundan əlavə, “*getmək*” felinin “*barmaq*”, “*barıym*” (gedirəm) formalarında işlənməsi bəzi yerli şivələrdə müşahidə olunur. “*Barmaq*” forması qədim türk dillərində və xüsusilə qıpçaq türkcəsində “*getmək*” [8, 54] mənasında geniş istifadə edilmişdir.

Fonetik baxımdan diqqətçəkən digər bir xüsusiyyət isə qısa və kəsik səslənmələrdir. Məsələn: Ədəbi dildə “*bilmirəm*” ifadəsi bəzi bölgələrdə “*bilmän*” və ya “*bilmä*” formasında işlənilir ki, bu da qıpçaq dilinin təsiriidir. “*Gələcək*” sözü isə “*keläcäk*” və ya “*keläjak*” [8, 96] kimi tələffüz olunur. Şimal ləhcəsində həmçinin ə səsinin a və ya e ilə əvəzlənməsi halları müşahidə olunur. Məsələn: “*əl*” - “*al*”; “*ər*” - “*ar*”.

Bu kateqoriyaya aid edilə biləcək bəzi leksik vahidlərə nəzər salmaq yerinə düşər: “*Tüş*” (yuxu) – Bu söz Quba və Qusar dialektlərində “*yuxu*” mənasında işlənir. Eyni zamanda “Codex Cumanicus”da və “Divani Lüğət-it-Türk”də *tüş* sözü “*yuxu görmək*” və ya “*yuxu*” anlamında qeyd olunmuşdur [8, 92; 7, 21]. Bu isə sözdə yalnız fonetik paralelliyin deyil, semantik uyğunluğun da olduğunu göstərir.

“*Qaban*” (çöl donuzu) – Şimal bölgələrinin şivələrində “çöl donuzu” mənasında işlənən bu söz “Codex Cumanicus”da da *qaban* [8, 65] formasında yer almış və eyni mənə ilə verilmişdir. Bu,

heyvan adları sahəsində qədim türk zooloji terminologiyasının izlərinin qorunub saxlanıldığını sübut edir.

“*Quruy*” (acmaq) – Bu feil müasir Azərbaycan ədəbi dilində qeyri-standart sayılır, lakin Qax, Zaqatala və Balakən bölgələrində geniş istifadə olunur. Mahmud Kaşğari “*Divani Lüğat-it-Türk*”də *qurımaq* felini “acmaq, susamaq” mənasında qeyd almışdır [7, 390]. Şimal ləhcəsindəki *quruy* feil forması bu qədim fel kökünün yaşamaq qabiliyyətini və fonetik dəyişmələr nəticəsində lokallaşmış formalarını nümayiş etdirir [3, 26].

“*Tutamaq*” (tutacaq, dayaq) – Bu söz Balakən və Qax bölgələrində “söykənəcək” mənasında işlədilir. “*Codex Cumanicus*”da *tutamak* forması ilə verilir və “tutacaq vasitə” mənasını daşıyır [8, 55].

“*Yaba*” (dirəçək, ikitaylı kənd aləti) – Bu söz həm də qədim türk dillərində eyni mənada istifadə olunmuşdur. Mahmud Kaşğari bu sözü *yaba* kimi qeyd alır [7, 91].

Bu sözlər yalnız semantik və fonetik uyğunluq baxımından deyil, həm də etimoloji baxımdan qıpçaq komponentinin varlığını sübut edən leksik vahidlərdir. Onların müəyyən bölgələrdə qorunub saxlanması və ədəbi dilə keçməməsi, dilin regional inkişaf amilləri ilə izah edilə bilər. prof. E.Əliyeva qeyd edir ki: “*Azərbaycanın şimal dialektlərində qorunub saxlanılan bəzi arxaik leksik vahidlər, xüsusilə qıpçaq mənşəli sözlər, bölgənin dil tarixini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir*” [9, 321-377].

Şimal bölgələrində “-*man*” şəkilçisi ilə bitən fel formaları geniş istifadə olunur. Bu şəkilçi xüsusilə, müasir Azərbaycan dilində qeyri-standart sayılan və şimal ləhcələrində isə gündəlik danışmada tez-tez işlənən feil formalarını meydana gətirir. Məsələn: “*Bilmän*” (bilmirəm) – bu forma müasir Azərbaycan ədəbi dilində “*bilmirəm*” olaraq işlənir, lakin şimal ləhcələrində “-*man*” şəkilçisi ilə işlənir və qıpçaq türkcəsində də bu cür şəkilçi ilə qeyd alınmışdır. Mahmud Kaşğari “*Divani Lüğat-it-Türk*”də “*bilmän*” (*bilmirəm*) formasını qeyd almışdır [7, 148]. Eyni zamanda, “*Codex Cumanicus*”da da bu şəkilçinin mövcudluğunu müşahidə etmək mümkündür. Bu da qıpçaq dilində müntəzəm olaraq istifadə olunan morfoloji strukturun şimal Azərbaycan ləhcələrində necə qorunduğunu göstərir. “*Görmän*” (*görmürəm*) – bu da eyni morfoloji struktura sahib olan və qıpçaq dilində işlənən feil formalarındandır. Mahmud Kaşğari bu cür fel şəkillərini müntəzəm olaraq qeyd almışdır. Bu cür şəkilçilər qıpçaq türkcəsinin morfoloji quruluşunun Azərbaycan dilində necə qorunduğunu və şimal ləhcələrindəki fərqlilikləri aşkar edir.

Şimal ləhcələrində qısaldılmış şəkilli fel formalarının işlədilməsi də əhəmiyyətli morfoloji xüsusiyyətdir. Bu xüsusiyyət, həm fonetik, həm də morfoloji səviyyədə qıpçaq dilindən gələn arxaik formaların qorunduğunu göstərir. Belə formalar adətən müasir Azərbaycan dilində standartlaşdırılmamış və ya dəyişmiş şəkildə istifadə edilir. Məsələn: “*Gedä*” əvəzinə “*gäd*” – bu formadakı “*gedä*” sözü müasir Azərbaycan dilində “*gedirəm*” və ya “*gedəcəyəm*” [5, 302] kimi istifadə olunmasına baxmayaraq, şimal ləhcələrində daha qısa formada “*gäd*” kimi işlənir. Bu cür qısaldılmış şəkil formaları qədim türk dillərində, xüsusən də qıpçaq türkcəsində müşahidə olunan xüsusiyyətlərdən biridir. “*Codex Cumanicus*”da və digər qıpçaq mənbələrində qısaldılmış şəkilçilərdən geniş şəkildə istifadə edildiyi qeyd olunmuşdur [8, 23]. “*İçä*” əvəzinə “*ic*” – bu da eyni şəkildə istifadə edilən bir qısaldılmış forma olub, qədim türk dillərindəki qısa şəkilçilərlə eynidir.

Şimal ləhcələrində qıpçaq türkcəsindən gələn başqa morfoloji quruluşlar da mövcuddur. Məsələn: Əvəzlik və şəkilçi istifadəsindəki fərqliliklər – şimal ləhcələrində “*bu*” əvəzlilikləri yerinə “*o*” və ya “*onun*” şəkilçilərinin işlənməsi müşahidə olunur. Bu da qıpçaq türkcəsindəki əvəzlik formalarından izlər daşıyır. Məs: məkan və zaman bildirən şəkilçilər – şimal ləhcələrində “-*da*, -*dä*” şəkilçiləri yerinə daha qədim şəkilçi formaları olan “-*ta*, -*tä*” formalarının işlənməsinə müntəzəm olaraq rast gəlinir. Bu morfoloji xüsusiyyətlər, həmçinin Azərbaycanın şimal bölgələrində formalaşmış qıpçaq türkcəsi

izlərinin dilin strukturunda necə qorunduğunu və inkişaf etdiyini göstərən əhəmiyyətli dəlillərdir. Bir fenomenin təhlili yalnız dilin morfoloji aspektinə deyil, həm də Azərbaycan dilinin təkamülünün daha geniş bir mənzərəsini ortaya çıxarmağa imkan verir.

Nəticə: Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan dilinin şimal ləhcəsinin formalaşmasında qıpçaq dil elementləri mühüm rol oynamışdır. Şimal ləhcəsinin dil xüsusiyyətlərinin araşdırılması, xüsusilə fonetik, leksik və morfoloji strukturundakı qıpçaq təsirlərinin izlənməsi, yalnız dilçiliyin deyil, həm də tarixi və etnogenetik analizlərin aparılması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qıpçaq elementlərinin bu ləhcədə saxlanması həmin dövrlərdə bu regionda yaşayan tayfaların dil və mədəniyyətinin izlərinin dilə necə təsir etdiyini göstərir. Xüsusilə, qədim qıpçaq türkcəsinin müəyyən fonetik dəyişikliklərə uğrayaraq şimal Azərbaycan ləhcələrində yaşaması, bu dilin tarixinin və etnik tərkibinin daha aydın şəkildə anlaşılmasına imkan verir. Bu təsirlərin həm də Azərbaycan dilinin tarixi inkişafı baxımından böyük önəmi vardır. Şimal ləhcələrindəki qıpçaq elementləri, yalnız dilin formalaşması ilə bağlı deyil, həm də bölgənin tarixi və etnik inkişafının izlərini əks etdirir. Qıpçaq türkcəsinin elementlərinin yaşaması, həmin dövrün xalqının sosial və mədəni əlaqələrini, etnik qarşılıqlı təsirlərini və bölgədəki siyasi prosesləri anlamağa kömək edir. Bu səbəbdən, şimal ləhcələrinin öyrənilməsi, Azərbaycan dilinin inkişafını daha geniş bir tarix və mədəniyyət kontekstində araşdırmağa imkan verir. Bu ləhcələrin qoruduğu qıpçaq dil elementləri, dilin evrimini və müxtəlif dövrlərdə baş vermiş etnik və mədəni qarşılıqlı təsirləri izləmək üçün mühüm bir mənbədir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. Dərslik. Bakı: “Zərdabi LTD”, - 2019, - 352 s.
2. Səmədova K. Azərbaycan dilinin Şimal ləhcəsinin morfoloji quruluşu və qıpçaq elementləri. Ankara. “Uzun Dijital”, - 2023, - 244 s.
3. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: “Şərq-Qərb”, – 2008, – 416 s.
4. Cəfərov N. Seçilmiş əsərləri 5 cildə - I cild. Bakı, Milli Virtual Kitabxananın nəşri, - 2011, - 357 s.
5. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Dərs vəsaiti. 2-ci nəşri. Bakı: “Elm və təhsil” nəşriyyatı, - 2016, - 348 s.
6. Budaqova Z., Hacıyev T. Azərbaycan dili. Bakı: “Elm”, - 1992, - s.28.
7. Kaşğari M. Divanü lüğat-it-türk. Bakı: “Ozan”, IV cild, – 2006, – 752 s.
8. Quliyev İ. "Codex Cumanicus" və kuman dilinin leksikası". Bakı, -“Elm və təhsil”, - 2023, - 207 s.
9. Əliyeva E. Qıpçaq qrupu türk dillərinin leksikası. Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri, III c., Bakı, 2012
10. Кулиев А. Неличные формы глагола в языке орхоно-енисейских памятников (в сравнении с Азербайджанским языком). Автореф. дис. канд. филол. наук. – Баку, – 1978, – 28 с.